

Проблема авторитету в міжправославних відносинах

В цій доповіді я хотів би запропонувати деякі роздуми щодо нинішньої гарячої фази конфлікту навколо надання Томосу Православній Церкві в Україні. Безперечно, ми знаходимося в ситуації кризи, і тут треба розрізняти кілька вимірів. Думаю, що тут доречно згадати назву конференції «Розсудливість і християнське життя», яка проходила на початку вересня цього року в монастирі Бозе на півночі Італії і в якій я також брав участь¹. Розсудливість з аскетичної точки зору – це важлива чеснота, яка допомагає боротись із зайвими емоціями. Саме розсудливість і розрізнення стане основним методом мого виступу.

Отже, коли ми говоримо про нинішній церковний конфлікт, треба, на мою думку, розрізняти три аспекти:

- це вплив конфлікту на Донбасі на російсько-українські відносини загалом, а також на церковну ситуацію зокрема;
- це політичний конфлікт на рівні конкурування між Росією і Сполученими Штатами на світовій арені;
- суто церковний конфлікт між Константинопольським і Московським патріархатами.

Щодо перших двох аспектів варто привести кілька цитат. По-перше, варто процитувати нашого чільного Президента Порошенка: «Влада не втручатиметься у суто внутрішні церковні справи. Проте вона й іншим державам не дозволить цього робити»². В питанні надання автокефалії він наголошує на аспекті національної безпеки, на який можуть впливати церковні фактори.

З іншої сторони, можна процитувати слова прес-секретаря президента РФ Дмитра Пєскова після засідання минулого тижня: «Рада Безпеки Російської Федерації обговорила ситуацію навколо Руської Православної Церкви в Україні»³.

¹ Пор. Discernment and the Christian life. XXVIth International Ecumenical Conference on Orthodox Spirituality. Monastero di Bose, 5-8 September 2018 in collaboration with the Orthodox Churches – <https://www.monasterodibose.it/en/hospitality/conferences/orthodox-spirituality/1546-2018-discernment-and-christian-life/11926-ceiso-18-theme>.

² Ця фраза, зокрема, винесена і в заголовок – пор. новину від 28 липня 2018 р. на сайті <https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-vlada-ne-vtruchatimetsya-u-suto-vnutrishni-sp-48886>.

³ Пор. новину від 13 жовтня 2018 року на сайті https://zn.ua/WORLD/putin-obsudil-avtokefaliyu-ukrainy-na-zasedanii-soveta-bezopasnosti-rf-297104_.html.

Наголошуючи на невтручанні світської влади Росії у міжцерковний діалог, він разом з тим називає нашу Церкву «Руською» і говорить про готовність застосувати «політично-дипломатичні заходи» задля запобігання насильству.

На додаток до цього можна пригадати слова Курта Волкера, спецпредставника Держдепартаменту США з питань України: «Відділення Української православної церкви від РПЦ означає, що в політичному сенсі президент РФ Володимир Путін втратив Україну»⁴. В цих трьох цитатах ми бачимо усвідомлення проблеми через геополітичну призму: по осі «Росія – Україна», а також «Росія – США». Тут не згадується Христос, а Православна Церква в Україні виступає лише об'єктом політичної впливу.

Дані питання зараз активно обговорюються в медійному середовищі. Я ж хотів би зупинитись на суто церковному аспекті. Мої роздуми будуть теж про політику, але про політику церковну. Зокрема, про конкурентні стосунки між двома центрами світового Православ'я – Константинополем і церковною Москвою.

Майже 20 років тому, будучи студентом Петербурзької семінарії, я написав реферат про відносини між Константинопольським і Московським патріархатами в першій половині ХХ століття. І тоді це була актуальна тема. Крім того, ця ж тема стоїть в центрі уваги книги, виданої минулого року, що називається «З історії взаємовідносин Руської і Константинопольської Церков в ХХ столітті»⁵. Вона написана науковцями Московського Свято-Тихонівського університету. В ній розглядаються два важливих конфліктних аспекти з історії цих відносин: підтримка Вселенським патріархатом обновленців в 1920-30 рр. та його конфліктні стосунки з Руською Православною Церквою закордоном (РПЦЗ).

Обновленці штучно підтримувалися владою більшовиків, а після другої світової війни розчинились в інших церковних структурах. В свою чергу РПЦЗ, що складалася головним чином з вимушених переселенців з теренів колишньої Російської імперії, вижила як структура і у 2007 році приєдналась до Московського патріархату.

На мою думку, ці два приклади є визначальними для сприйняття російськими православними ролі Вселенського патріархату в церковному житті ХХ століття. Для

⁴ Пор. статтю від 11 жовтня 2018 року «Путін втратив Україну: Волкер про надання автокефалії Українській церкві» на сайті <https://prm.ua/putin-vtrativ-ukrayinu-volker-pro-nadannya-avtokefaliyi-ukrayinskiy-tserkvi>.

⁵ Див. Мазырин А. священник, Кострюков А. А., Из истории взаимоотношений Русской и Константинопольской Церквей в XX веке. Москва: Издательство ПСТГУ, 2017.

старшого покоління церковних ієрархів, які сьогодні приймають рішення в Руській та Українській Церквах, спогади про ці два аспекти конфліктних взаємовідносин з Константинополем є визначальними. Для нас же сам факт того, що конкурентні стосунки двох Патріархатів – Константинопольського і Московського – мають довгу історію та можуть розглядатись поза українським контекстом, дає певний оптимізм щодо виходу з нинішньої кризи.

Виходячи з цього контексту, я хотів би подивитись на проблему церковного авторитету, або ж першості в Православній Церкві, з більш широкої перспективи. Строго кажучи, між помісними Православними Церквами не існує повноцінного богословського діалогу. Після Другої світової війни таким спілкуванням все ж можна вважати процес підготовки Великого і Святого Собору Православної Церкви, який незважаючи на всі складності відбувся в 2016 році на Криті.

Офіційно він готувався з 1961 року, і в рамках цієї підготовки проходили передсоборні наради (1976; 1982; 1986; 2009) та підготовчі комісії (1971; 1986; 1990; 1993; 1999 і 2009). Головним чином вони проходили в Шамбезі, центрі Константинопольського патріархату в Швейцарії⁶.

Ця підготовка проходила головним чином в умовах холодної війни і часто мала характер діалогу, контрольованого зі сторони зацікавлених держав. Криза стосовно статусу Православної Церкви в Естонії призвела до 10-річної перерви 1999-2009рр. у підготовці собору. І лише завдяки поштовху, даному патріархом Варфоломієм Константинопольським та тоді новообраним патріархом Кирилом Московським процес пішов набагато швидше і врешті-решт закінчився самим собором в 2016 році.

На жаль, собор не продемонстрував єдності православного світу в сфері богословського діалогу, тому що з різних причин в ньому не взяли участь представники чотирьох помісних Церков – Антиохійської, Грецької, Болгарської та Руської⁷. Також цей собор так і не прийняв документа щодо надання автокефалії новим помісним Церквам. В рамках підготовчого процесу цей документ був в цілому узгодженим, але задля того, щоб провести собор в заплановані строки, предстоятелі помісних Церков вирішили перенести його розгляд на майбутнє.

⁶ Pop. Ionita, V. (2014) Towards the Holy and Great Synod of the Orthodox Church. Fribourg: Institute for Ecumenical Studies University of Fribourg. - 214 p.

⁷ Pop. зокрема мою статтю про причини відмови зі сторони Руської Церкви: Bortnyk Sergii, Die Absage der Russischen orthodoxen Kirche: ein Bruch in der Orthodoxie? // Orthodoxes Forum, 31. Jahrgang, 2017, Heft 1+2, S. 55-62.

В ситуації відсутності богословської єдності ознакою єдності між помісними Церквами є спільне співслужіння Євхаристії. Воно відбувається під час спільних урочистих заходів, коли навколо служіння літургії збираються предстоятелі і представники різних помісних Церков. Київ був неодноразовим свідком таких урочистостей євхаристійного спілкування – зокрема під час ювілеїв хрещення Русі⁸.

Важливою ознакою взаємного визнання в якості помісних Церков є також використання диптиху. Це список, за яким предстоятелі помісних Церков поминають на літургії імена предстоятелів інших помісних Церков, показуючи в такий спосіб своє визнання цих помісних Церков та їх предстоятелів. Тут треба зауважити два аспекти.

З однієї сторони, в них не згадуються православні Церкви України. Перш за все, не згадується предстоятель Української Православної Церкви. Причина полягає в тому, що наша Церква не має автокефального статусу. Маючи права широкої автономії, які часом перевищують права деяких автокефальних Церков, вона все ж не має вказаного статусу. З точки зору цього диптиху УПЦ відноситься до Московського патріархату, який стоїть на п'ятому місці у списку.

З іншої сторони, в диптиху до цього часу немає й інших церковних структур України – Київського патріархату і Автокефальної Церкви⁹. Причиною цього є невизначеність їх канонічного статусу, що і є в останні місяці темою для широкого обговорення.

Друге, що я хотів би підкреслити щодо диптиху – це різна послідовність помісних Церков в цьому списку. Зокрема, Грузинська Церква стоїть в руському варіанті шостою, а в Константинопольському – дев'ятою. Критерієм цього є час надання автокефалії даній Церкві зі сторони так званої Матері-Церкви. І Руська, і Константинопольська Церкви вважали себе уповноваженими надати таку автокефалію. Для Руської Церкви це був 1943 рік, а для Константинопольської – 1989. Тобто і тут ми бачимо конкуренцію щодо статусу «Матері-Церкви» і права надавати автокефалію ще задовго до нинішнього конфлікту в Україні.

Загалом Константинопольський патріархат відстоює своє право першості в православному світі, що традиційно втілюється в принципі «перший серед рівних»

⁸ Пор., наприклад, новину «У Києві пройшли урочистості з нагоди 1030-го ювілею Хрещення Русі», де надається список учасників від помісних Церков – <http://vzcz.church.ua/2018/07/30/u-kijevi-projshli-urochistosti-z-nagodi-1030-go-yuvileyu-xreshhennya-rusi>.

⁹ Після отримання Томосу «Православною Церквою України» ситуація змінилася.

або ж латинською «*primus inter pares*». Наповнення цього принципу суттєво відрізняється в залежності від зацікавленості сторін. З однієї сторони, Константинополь заявляє, що всі помісні Церкви повинні наочно являти єдність, яку православні християни сповідують у символі віри: «Вірую в єдину святу, соборну і апостольську Церкву». І ця єдність повинна втілюватися у повноваженнях першої особи, тобто патріарха Константинополя.

Для Константинополя загалом важливим є акцент на пентархії п'яти грецьких Церков, що згадуються в канонах першого тисячоліття християнської історії. Всі інші Церкви, включаючи Московський патріархат, вважаються ними «новими автокефаліями», які не мають такого значення як давні патріархати.

Такому розумінню апелюють в Московському патріархаті, зауважуючи, що помісні Церкви рівноправні між собою і жодна з них не має права втручатись у справи іншої. Зокрема, митрополит Іларіон (Алфеев), відповідальний за зовнішні зв'язки РПЦ, неодноразово заявляв, що «Православна Церква – це конфедерація незалежних автокефальних Церков»¹⁰. Ключовим тут є термін «конфедерація», який надає єднанню між Церквами по можливості мінімального значення – зокрема в порівнянні з унітарним та федеративним державним устроєм.

Степінь єдності православних Церков між собою має історичне пояснення і їх можна умовно поділити на дві групи – грецькі і слов'янські Церкви. Протягом ряду століть – з середини XV-го і до початку XX-го – Церква в Константинополі існувала в рамках Османської імперії. Патріарх тут користувався владою як в церковному, так і в громадянському сенсі. Зокрема, він мав титул «мілет-баші», і його громадянська юрисдикція поширювалася на всіх православних жителів імперії.

В рамках цих форм існування інші патріархи грецького походження – Александрійський, Антіохійський та Єрусалимський мали відверто підпорядковане значення. В цей період неможливо говорити про них як про повноцінних глав помісних Церков. На моє переконання, саме з досвіду цього історичного періоду походить ідея ієрархічної піднесеності Вселенського патріарха.

Ця ж епоха – починаючи з XV століття, а особливо в XVIII-XIX століттях характеризувалась в Московській Русі, а потім і в Російській імперії зовсім іншим розумінням церковної влади. По-перше, Московська Церква перебувала в рамках

¹⁰ Пор., приміром, статтю «Архиепископ Иларион (Алфеев) прокомментировал интервью патриарха Филарета» від 9 вересня 2009 – https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/1708-archiepiskop-ilarion-alfeev-prokommentiroval.html.

православної держави. Державна влада хоча й конкурувала часом з церковною владою, але Православна Церква мала тут статус державної. Саме тут втілювався принцип «симфонії» між світською та церковною владою. Держава і Церква умовно кажучи відповідали за тіло і душу суспільства, що було неможливим під мусульманською владою Османської імперії.

Важливим для питання авторитету у православному світі є також ряд російсько-турецьких воєн XVIII-XIX століть. Завдяки ним православні християни ряду нині існуючих помісних Церков отримали звільнення від османського гніту. Тут можна назвати, зокрема, Грузію, Сербію, Молдову, Румунію, Болгарію та Чорногорію. Саме російська держава принесла звільнення від іновірного гніту та покращення існування для цих православних Церков і їх вірних¹¹.

Ситуація принципово змінилась у XX столітті. На початку цього століття руйнуються обидві імперії – Османська і Російська. В результаті національно-визвольної боротьби помісні Церкви південно-східної Європи отримують автокефалії. Багато вихідців з цих імперій переселяються на нові території. Це стає приводом для конкуренції і послаблення принципу «канонічної території». Він залишається для країн походження, але більше не актуальний для діаспори і для існування православних християн в умовах нових національних держав. Саме ця перспектива висувається нинішніми канонічно невизначеними Церквами України: звільнення від метрополії через революційні події, замість цивілізованого відходу від «Матері-Церкви», вирішеного у діалозі з нею¹².

Щодо першості в православному світі також доречно згадати відоме канонічне правило. Я маю на увазі 28-е правило Халкидонського собору (451 року), яке проголошувало переваги Константинополя як Нового Риму¹³. Відповідно до цього правила, мінявся диптих церков з причини того, що Константинополь став містом «царя і синкліта (сената)», тобто вищої державної влади. Церковні центри Александрії та Антиохії, хоча і мали апостольське походження, відсувалися у почесному списку церковних центрів нижче.

¹¹ Пор. зокрема статтю «Russo-Turkish wars» на сайті енциклопедії «Британіка» – <https://www.britannica.com/topic/Russo-Turkish-wars>.

¹² Саме таке бачення нав'язується Київським патріархатом в книзі «Історико-канонічна Декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату».

¹³ Пор. зокрема статтю Сергія Говоруна «Исторический контекст 28-го правила Халкидонского собора» на сайті www.academia.edu.

Вказане 28-е правило є одним із яскравих прикладів того, як одне й те саме правило розуміється конкуруючими сторонами прямо протилежно. З однієї сторони, представники Константинопольського патріархату стверджують, що вони, на відміну від слов'янських Церков, належать до церковних центрів, прямо названих в загально визнаних канонічних правилах першого тисячоліття.

З іншої сторони, причина піднесення Константинополя – «місто царя і синкліта» – говорить про політичну мотивацію, тобто скоріше на користь Російської держави. Саме в ній імператори зобов'язані були приймати православну віру та прикладали значних зусиль для захисту, підтримки та утвердження Православної Церкви як в самій країні, так і в країнах Південно-Східної Європи.

Ще одне важливе питання – це ставлення Церкви до світської влади, яке теж має неабияке значення в нинішньому українському конфлікті. На сьогодні Константинополь утверджує важливість державної підтримки церковних ініціатив, що пов'язане із згаданим вище статусом «мілет-баші». Протягом останніх місяців ми з виразною особливістю бачимо це поважне ставлення до місцевої державної влади в Україні.

Для церковно-державних стосунків суттєве значення має також принцип, що із зміною світських державних кордонів повинні змінюватися кордони і помісних Церков. На противагу цьому баченню Українська Православна Церква, як і Московський патріархат в цілому, стверджують принцип відділення Церкви від держави. Зокрема це означає відсутність автоматичних змін церковних кордонів при зміні кордонів державних.

Сьогодні наша Церква особливим чином наголошує на принципі відділення Церкви від держави. Цей принцип закріплений в 35-й статті Конституції України. Хоча він відображає практику багатьох демократичних держав, важливо пам'ятати, що вводився він на наших теренах на початку ХХ століття більшовицькою владою. Тому для нашої Церкви він має тактичне значення. Набагато важливішим він є для інших Церков України, зокрема для католицьких та протестантських громад, що не представляють більшості населення країни.

Від питання регулювання церковно-державних відносин ми можемо перейти до питання церковного права. На мою думку, суттєвою проблемою є той факт, що Православні Церкви в своїй сукупності не мають загально визнаного актуального церковного законодавства. На сьогоднішній день Православна Церква користується

збірниками правил першого тисячоліття християнської історії. Принципом, за яким застосовуються норми того часу, є прецедент. Тобто ми застосовуємо ці норми по аналогії, не маючи чіткого загально визнаного фундаменту для їх сучасного застосування.

На мою думку, це є важливою проблемою. Зазвичай ми користуємося терміном «канонічна Церква» – це стосується всіх помісних Церков, що входять до вище згаданого диптиху. Але ми не маємо загально визнаного фундаменту для застосування церковних правил, який був би визнаним сторонами потенційної чи реальної суперечки.

Зокрема, ця проблема дається взнаки на рівні спілкування між помісними Церквами. Останні рішення Синоду Константинопольського патріархату утверджують його право приймати апеляції від ієрархів інших Церков, якщо певна проблема не знаходить рішення на місцевому рівні. Минулого тижня ця норма була застосована до «колишнього митрополита Філарета». Можна по-різному ставитися до цього права Синоду Константинопольської Церкви. Але важливим є те, що це є ознакою того, що і судова влада в Православній Церкві повинна проявляти єдність Православ'я на світовому рівні (на додаток до догматично-богословської та євхаристійної єдності, що були згадані вище).

Загалом на світовому рівні ідентичність православних часто спирається на романтичне розуміння принципу соборності. Цей принцип розроблявся в другій половині XIX століття Олексієм Хомяковим і його послідовниками. Вони підкреслювали, що на відміну від юридизму і вертикалі влади в Римо-Католицькій Церкві Православна Церква цінує принцип свободи і соборного прийняття рішень. Крім всього іншого тут утверджувався пневматологічний аспект, коли Церквою керує Святий Дух, а не формалізм тих чи інших церковних правил. Такий підхід був допустимим в ситуації підпорядкованості помісних Церков світській державній владі, але стає проблематичним сьогодні.

Нині помісні Церкви існують в досить вільних умовах по відношенню до держави. Завдяки принципу «відокремлення Церкви від держави» державні органи суттєво менше контролюють церковне життя. І в цих умовах нерозробленість церковного законодавства на світовому рівні стає суттєвою проблемою. Ситуація з Церквами в Україні є лише яскравим проявом цієї загальноправославної проблеми.

Вище я окреслив ряд аспектів проблем щодо першості в Православній Церкві. Чи маємо ми певні взірці для розв'язання цих проблем? Я думаю, що так, і зокрема завдяки діалогу з Католицькою Церквою. Справа в тому, що з 1980-го року діє змішана міжнародна комісія з богословського діалогу між Римо-Католицькою та Православною Церквами. До неї входять представники всіх чотирнадцяти загально визнаних помісних православних Церков.

Останні пленарні сесії відбулись в 2014 році в Аммані (Йорданія) і в 2016 році в К'єті (Італія) і обидві були присвячені саме темі «Примат і синодальність в Церкві»¹⁴. Тобто те, що в XIX столітті протиставлялось як головна ознака відповідно Католицької та Православної Церков, тепер розглядається поруч. Крім того, минулого року я особисто брав участь у конференції у Фрібурзі, де обговорювалась тема синодальності в Католицькій і Православній Церквах¹⁵.

Нинішній Папа Франциск багато говорить про синодальність всередині Католицької церкви. А православним навпаки, на загальноцерковному рівні не вистачає узгодженості щодо примату, першості і авторитету. Чи зможе Православна Церква говорити в один голос? Чи укріпить Константинополь свій авторитет в очах інших помісних православних Церков? Чи вистачить в нього авторитету задля реєстрації його рішень іншими помісними Церквами?

На сьогодні принцип авторитету є досить чітко випрацюваним в рамках конкретних помісних Церков – це стосується як Константинопольської, так і Руської Церков. Але чи вийде у православних посилити якість синодальності на нижчих рівнях – помісної Церкви, єпархії, парафії? І навпаки: чи зможемо ми узгодити принцип першості і авторитету на світовому рівні? Саме ці питання по суті проявляються в нинішній кризі міжправославних відносин на теренах України.

Але грецьке слово «криза» означає рішення або ж поворотний пункт. Чи стане нинішня криза поворотним пунктом задля покращення спілкування між Православними Церквами? Це питання залишається відкритим, але події цього тижня, на жаль, свідчать скоріше про протилежне.

¹⁴ Пор. новину «В Кьети продолжается работа Смешанной международной комиссии по богословскому диалогу между Католической и Православной Церквами» від 20 вересня 2016 року – https://risu.org.ua/ru/index/all_news/confessional/interchurch_relations/64531.

¹⁵ Пор. новину «Switzerland. UOC DECR representatives participate in conference whose theme was Synodality and its Implementation» – <http://vzcz.church.ua/en/2017/11/22/switzerland-uoc-decr-representatives-participate-in-conference-whose-theme-was-synodality-and-its-implementation>.